

İbrahimova Ulviyyə, Məmmədov Hamlet ¹¹⁴
ÜSLUBİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leksikologiyanın sahələrindən biri də frazeologiyadır. İndiyə qədər “frazeologiya” termininə müxtəlif yanaşmalar olub və onun birmənalı tərfi verilməyib. Frazeologiyanın tədqiqat obyektı barədə hələ də konkret fikir yoxdur. Azərbaycan frazeologiyasının müasir dövrü çox zəngindir. Dilçilər arasında frazeologiyanın obyektı, mahiyyəti, frazeoloji vahidlərin təbiəti ilə bağlı da müəyyən fikir ayrılığı mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin və məsəllərin frazeologizmlərə aid edilib, edilməməsi bu günə kimi problem olaraq qalmaqdadır. Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyaların obrazlı olmasına və nitqdə düzəlmədiyinə, hazır vəziyyətdə işlədildiyinə əsas götürürlər. S.Cəfərov atalar sözlərini və zərb məsəlləri frazeologiya bölməsində araşdırmışdır. O, fikrini əsaslandıraraq yazır: “Bütün atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. (1.s.117) H.Bayramovun fikrinə görə, atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur. (2.s.44) A.Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir. (3.s.367) Z.Əlizadə tədqiqatlarında yazır: “Atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir.” (4. s. 79)

Frazeoloji vahidlər sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə mövcud olur, məcazi mənada işlədilir, tərkibi və sırası dəqiq olur. Müasir dilimizdə frazeoloji vahidin komponentlərinin arasına bəzən söz əlavə etmək olur. Milli xüsusiyyətlərə malik olan frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti başqa dilə eynilə tərcümə edilmir. Frazeoloji vahidlər tərcümə edilərkən onun başqa dildə qarşılığı yoxdursa, onda onun sinonimi, yaxud üslubi baxımdan yaxın olanları seçilir.

Bədii təfəkkürün ifadəsinə xidmət edən üslubun əsas xüsusiyyətləri ekspressivlik, emosionallıq, obrazlılıq olmasıdır. Dil vahidlərinin məcazi mənası əsas götürərək müəyyən fikirlər poetik, təsirli bir dillə oxuculara çatdırılır ki, bu da bədii üslubun əsas məziyyətlərindəndir. Sözüün poetik imkanları ən çox məcazlarda meydana çıxır. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi mənasında yox, məcazi mənada işləndiyinə görə onlar məcazlar adlandırılır. Mətnə sözüün mənasında ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Xalqın düşüncə tərzı və obrazlı düşünmək qabiliyyəti frazeoloji birləşmələrdə öz təzahür formasını tapır. Bədii ədəbiyyatda üslubi frazeoloji birləşmələrə müraciət mətnin obrazlı olmasına xidmət edir. Frazeologizmlər məqsəddən asılı olaraq, müəyyən üslubi funksiya yerinə yetirir.

Məcazlar dildə yüksək obrazlılıq yaradır. Bədii üslubda ona görə də məcazlara çox yer verilir. Frazeoloji vahidlər dilin rəngarəngliyini, obrazlılığını, ünsiyyət prosesinin estetik kamilliyini, gözəlliyini, emosionallığını təmin etməkdə böyük rol oynayan vasitələrdir. Onlar leksik vahidlərin obrazlı qarşılığıdır. Frazeoloji vahidlər araşdırılarkən onların fərqli çalarları ifadə etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Ədəbi dilimizin zənginləşməsində şair və yazıçılarımızın rolu böyükdür. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələridir ki, onları öyrənmədən hər hansı yazıçının dilini,

¹¹⁴ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək mümkün deyil. Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində şair və yazıçıların dilinin frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Bədii əsərin frazeoloji materialının tədqiqi şair və yazıçının ümumxalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyini, ifadənin semantik imkanlarını necə nəzərə aldığı müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı bütün dövrlərdə frazeoloji vahidlərlə zəngin olmuşdur. Görkəmli sənətkarlarımız hazır şəkildə mövcud olan ənənəvi ifadələrdən bəhrələnməklə yanaşı, yeni frazeoloji birləşmələr yaratmışlar. Frazeoloji novatorluq baxımından dilimizin potensial imkanlarını üzə çıxarmağa çalışmışlar. Frazeoloji novatorluğun uğuru onun xalq düşüncəsindən bəhrələnməyidir. Ədəbi dil tarixinin bu və ya digər mərhələsində işlənmiş frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqi ədəbi dilin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Müasir ədəbi dilin frazeologiyası dilin tarixi yaddaşına əsaslanır. Frazeoloji ifadələr bədii dil, bədii üslub üçün poetik ifadə vasitəsidir. Onlar ifadəliliyi, bədiiliyi, obrazlılığı ilə nitqdə xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında frazeoloji vahidlər xalq dilinin, folklorun zənginliyindən xəbər verir. Azərbaycan dilinin folklor nümunələri üslubi frazeoloji nümunələrlə zəngindir. Məsələn:

Bala dadı bal dadı,
Bala adam aldadır,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadır. (Bayatı)

Antonimleksik vahidlərə atalar və məsələlərdə rast gəlinir: Dost başa baxar, düşmən ayağa. Aslanın dişisi, erkəyi olmaz. İlanın ağına da lənət, qarasına da. Qurunun oduna yaş yanar.

Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bədii əsərin frazeologiyası ümumxalq dilinin frazeoloji materialı ilə zəngin olur. Frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik əsasında təyin etmək mümkündür. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildiren bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Somatik frazeoloji vahidlər dedikdə, insanın bədən üzvlərini bildiren sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Bədii ədəbiyyatda somatik frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur.

Frazeoloji ifadələrin tədqiq edilməsi bədii dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Frazeoloji vahidlərdən bədii ədəbiyyatda müxtəlif səpkili əsərlərdə istifadə olunur. Qəlib halına düşmüş tərkiblərə bəzən müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət olunur. Bədii əsərlərin dilinin obrazlı və milli xüsusiyyətlərə malik olması üçün frazeoloji ifadələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Frazeoloji birləşmələr yazıçı və şairlərin dilində böyük ifadəlilik imkanlarına malikdir. Əsərin dilində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək vacib məsələlərdəndir.

Frazeoloji vahidlərin mahiyyətinə nüfuz etmək sənətkarın yaradıcılıq uğuruna zəmin yaradır.

Hər bir sənətkar dilin frazeoloji fonundan özünəməxsus şəkildə istifadə edərək bəhrələnir. Şair və yazıçılar yeni yaratdıqları frazeologizmlərlə dili zənginləşdirməklə yanaşı yazıb-yaratdıqları dövrün ədəbi dilinə öz töhfələrini verirlər. Hər bir yazıçının, şairin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və əsərləri öz üslubuna görə fərqlənir. Frazeologizmlərin müxtəlif mənə çalarlarını tuta bilmək bacarığı dilin bütün potensiallığını hərəkətə gətirir. Frazeoloji novatorluq xalq təfəkkürü və xalq dilindən mayalanır. Ən əsası da budur ki, frazeoloji novatorluq nəyinsə naminə süni surətdə işlədilmir, onlar daha çox şeirin ümumi ruhunda doğur. (S. 140)

Şair və yazıçının dilinin daxili xüsusiyyətlərini izləmək üçün əsərin dilində işlənmiş dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən ifadələrin, deyimlərin tədqiqi olduqca zəruridir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xidmətləri olan bir çox şair və yazıçılardan dil materialları ilə bədii üslubu təmin etmişlər. Şair və yazıçılar bu və ya digər şəxs, əşya və hadisəni, obrazı xəlqiləşdirmək üçün məhz danışıq-məişət leksikasından istifadə etmişlər. Məsələn, Vaqif əsərlərindən götürülmüş mısralara diqqət yetirək: Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə Hər sözün bir kəlməsi yüz qəndü şəkərdən gözəl. (M. P. Vaqif)

Frazeoloji birləşmələrin bir qismi leksik-semantik mənə yükünə, üslubi, funksiyasına görə sözlərə ekvivalent olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlərə də sahib olur. Eyni məfhumə bağlı olub mənaca üst-üstə düşsələr də mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Frazeologiya leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqədardır. Üslubi frazeoloji sinonimlər, antonimlər bədii dili gözəlləşdirir, onun təsir gücünü artırır. Bədii əsərdə fikrin rəngarəng verilməsində sinonimlər mühüm rol oynayır. Bədii üslubda onlar tez-tez işlənirlər. Söz ustaları dildəki sinonimlərdən istifadə edərək frazeoloji sinonimlər yaradırlar. Dildə frazeoloji vahidlərin öz çox mənalılığı müxtəlif mənə çalarlılığı yaratmağa imkan verir. Üslubi sinonimlər isə üslubi rəngarəngliyə görə fərqlənən sinonimlərdir. Azərbaycan dilində sinonimlik ancaq ədəbi dilin frazeologiyasında deyil həm də danışıq dilində mövcuddur. Bədii əsərlərdə frazeoloji sinonim vahidlər işlədilir ki, onlar da dildə ifadəni qüvvələndirir, rəngarəng edir, dildə ahəngdarlıq yaradır. Qənd heyrandır şirin-şəkər dilinə,

Dağ çəkirsən dağda qara, sevgilim. (M. Rahim)
Qoyma ki yerlər yerlərdə sürünsün bəşər
Dünyada qalmasın nə pislilik, şər,
Yaxşılıq insana bir sənət olsun. (S. Vurğun)

Antonim frazeoloji vahidlər mətndə, bədii əsərlərdə işlənməklə aydın, təsirli mənzərə yaradır. Kontekstual antonimlər elə antonimlərdir ki, onlar kontekstdən kənarında antonimlik kəsb etmirlər. Antonim frazeoloji vahidlər fikri,

mənani dəqiq və təsirli ifadə etmək üçün münasib təsvir vasitələrindəndir. Onlar qüvvətli kontrastlar yaradır, müxtəlif anlayışların əks əlamətlərini qarşı-qarşıya qoymaqla hadisələri daha obrazlı və təsirli şəkildə əks etdirir.

Heyif sabahına, acı sözləri

Şirin sözlərindən çox olan dilin (B.Vahabzadə)

Aşağıdakı nümunələrdə acı və bal sözləri üslubi antonimdir.

O acı günlərim balda da şirindi,

Birsevincə dönüb o zamankı qəm.(C.Novruz)

Frazeoloji vahidlər mürəkkəb dilçilik vahidlərindəndir. Azərbaycan şair və yazıçılığının əsərlərinin dilindəki frazeoloji ifadələrin bütün səviyyələrində tədqiq olunması Azərbaycan dilçiliyi üçün aktual olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985, 450 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı. Yazıçı. 1985. 245 s.
5. Hüseynov. M. Poetik frazeologiya. Bakı. 2013. 169 s.

Açar söz: frazeologiya, semantika, üslub, ifadə, dilçilik, söz

Ключевые слова: фразеология, семантика, стиль, выражение, лингвистика, слово.

Key words: phraseology, semantics, style, expression, linguistics, word

Xülasə

Bədii əsərin frazeologiyası ümumxalq dilinin frazeoloji materialı ilə zəngin olur. Frazeoloji materialın tədqiqi nəticəsində şair və yazıçının ümumxalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyi, ifadənin semantik imkanlarını necə nəzərə aldığı müəyyən olunur. Frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini çoxmənalılıq, omoimlik, sinonimlik, antonimlik əsasında təyin etmək mümkündür. Frazeoloji ifadələrin tədqiqi poetik dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa əsas verir. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitəsidir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hər tərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir. Frazeoloji vahidlərdən bədii ədəbiyyatda müxtəlif səpkili əsərlərdə istifadə olunur. Azərbaycan şair və yazıçılığının əsərlərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Summary

Semantic features of stylized phraseological units.

Semantic features of stylized phraseological units The phraseology of the work is enriched with the phraseological material of the national language. The study of the phraseological material reveals how the poet and writer used national phraseology and took into account the semantic possibilities of expression. The semantic properties of phraseological units can be defined on the basis of multidimensionality, survival, synonymy, antonym. The study of phraseological expressions provides the basis for revealing the possibilities for expressing and expressing the poetic language. Phraseological expressions are such an important means of expressing fiction that it is impossible to explore the language and style of any writer without learning them. Phraseological units are used in various stylized works in fiction. It is of great importance for our linguist to uncover the stylistic-contextual aspects of the phraseological units present in the works of Azerbaijani poets and writers, and to determine their grammatical and structural composition.

Резюме

Семантические особенности стилизованных фразеологизмов

Фразеология произведения обогащена фразеологическим материалом национального языка. Изучение фразеологического материала показывает, как поэт и писатель использовал национальную фразеологию и учел семантические возможности выражения. Семантические свойства фразеологизмов могут быть определены на основе многомерности, выживаемости, синонимии, антонимов. Изучение фразеологических выражений обеспечивает основу для выявления возможностей выражения и выражения поэтического языка. Фразеологические выражения являются настолько важным средством выражения художественной литературы, что невозможно изучить язык и стиль любого писателя, не изучая их. Фразеологические единицы используются в различных стилизованных произведениях в художественной литературе. Для нашего лингвиста очень важно раскрыть стилистически-контекстуальные аспекты фразеологизмов, присутствующих в произведениях азербайджанских поэтов и писателей, и определить их грамматический и структурный состав.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova